

Izvorni znanstveni rad
UDK: 811.163.42'255:27.234:
003.349.1:003.349

Tanja Kuštović
**FILOLOŠKA PROUČAVANJA HRVATSKIH
PROTESTANTSKIH TEKSTOVA**

U tekstu se prikazuju filološka istraživanja hrvatskih protestantskih tekstova koja su obavljena u 20. i 21. stoljeću. Daje se prikaz nekih istraživanja Franje Fanceva, Alojza Jembriha, Gordane Čupković i Stjepana Damjanovića. Analize su uglavnom provedene na glagoljičnom i ćirilichnom *Novom testamentu* (1562/1563, 1564), ali i na drugim protestantskim tekstovima. Iz tih se analiza zaključuje kako su hrvatski protestantski pisci u 16. st. zamislili hrvatski jezik.

Ključne riječi: protestanti, glagoljica, ćirilica, latinica, filologija

Naziv *filologija* dolazi od grčke riječi φιλολογία: ljubav prema sadržajnu i umnu govoru. Filologija je disciplina koja se sustavno bavi kulturno relevantnim tekstovima te, analizirajući ih, otkriva kulturne sadržaje i značajke sredine ili razdoblja. Konkretno, hrvatska glagoljska filologija odnosi se na jezik hrvatskih glagoljskih tekstova. Glavno je sredstvo filologije poznavanje jezičnoga izraza i povijesti tekstova, pa je po tome ona disciplina koja se obuhvatno bavi i jezikom i književnosti. Upravo su to područja kojima se za cijelog svog radnog vijeka bavio, bavi se, a i kojima će se – nadam se – u budućnosti baviti prof. Stjepan Damjanović. U ovom ću radu pokušati pokazati kako su se s filoloških aspekata proučavali hrvatski protestantski tekstovi, koje je i sam prof. Damjanović uvelike istraživao.

Hrvatski su protestanti svoje tekstove objavljivali u Njemačkoj, tj. u Urachu u razdoblju od 1561. do 1565. godine. Tiskaru je utemeljio barun Ivan Ungnad Weissenwolf od Soneka, i to u dogovoru s Primožem Trubarom, Stipanom Konzulom i vojvodom Krištoforom. U tiskari je objavljeno 14 naslova, pri čemu su neki otisnuti na sva tri hrvatska pisma: glagoljicom, ćirilicom i latinicom, dok su neki otisnuti jednim ili dvama pismima. Zahvaljujući Franji Bučaru (1866–1946), hrvatskom književniku, povjesničaru i sportskom djelatniku, te Franji Fancevu (1882–1943), hrvatskom književniku, filologu i povjesničaru književnosti, dobili smo usustavljen popis protestantskih izdanja (Bučar i Fancev 1938). To su:

1. *Pokusni list* – glagoljicom (1560), ćirilicom (1561), a 1564. ponovno otisnut na sva tri pisma – kao upute za čitanje;
2. *Tabla za dicu* – glagoljicom i ćirilicom (1561);

3. *Katekizam* – glagoljicom (1561), ćirilicom (1561), latinicom (1564);
4. *Novi testament* – glagoljicom (1562), ćirilicom (1563);
5. *Jedni kratki razumni nauči* – glagoljicom (1562), ćirilicom (1562);
6. *Artikuli* – glagoljicom (1562), ćirilicom (1562);
7. *Postila* – glagoljicom (1562), ćirilicom (1563), latinicom (1568);
8. *Kratka suma* – glagoljicom (1563);
9. *Govorenje vele prudno* – glagoljicom (1563), latinicom (1565);
10. *Crikveni ordinalic* – glagoljicom (1564), latinicom (1564);
11. *Spovid* – glagoljicom (1564), latinicom (1564);
12. *Bramba* – glagoljicom (1564), latinicom (1564);
13. *Razgovaranje meju papistu i jednim luteranom* – latinicom (1555)¹;
14. *Starozavjetni proroci* (Vsih prorokov stumačenje hrvatsko) – latinicom (1564).

Prebrojavanjem tekstova može se ustvrditi da su protestanti objavili 13 glagoljičnih, 8 ćirilinih i 9 latiničnih tekstova, na temelju čega Radoslav Katičić zaključuje da je temeljno usmjerenje protestanata bilo glagoljaško:

Jezič tih knjiga zovu hrvatskim. U predgovoru prijevoda Novoga zavjeta zovu ga *naš slovenski ili hrvatski jezik*. Time jasno izriču svoju pripadnost tradiciji hrvatske pismenosti, kojoj je iskon ćirilometodski [...]. Jezič tih protestantskih knjiga po svojim je dijalekatskim obilježjima čakavski. Time je baš i autentično glagoljaški... (Katičić 2011: 30–31)

Ti su protestantski tekstovi postali predmetom filoloških proučavanja hrvatskih istraživača 19. i 20. stoljeća.² Cilj je ovog rada predstaviti kako su ta istraživanja tekla te ukazati na njihove dosege i rezultate. Na taj način dobit ćemo barem djelomičan pregled dosadašnjih istraživanja, što nam može dati polazište za istraživanja koja će uslijediti.³ Budući da tih istraživanja ima mnogo,⁴ ovdje

¹ Ova knjiga otisnuta je u Padovi, ne u Njemačkoj!

² Jedan je od istraživača i filolog Stjepan Damjanović, kojem je ovaj rad posvećen.

³ Krajem 2015. godine započet je projekt koji financira Hrvatska zaklada za znanost pod nazivom *Jezič izdanja hrvatske protestantske tiskare u kontekstu književnojezičnih smjernica XVI. st.*, a u okviru kojega je i nastao ovaj rad. U projektu sudjeluju Mateo Žagar, Blanka Ceković, Ivana Eterović, Tanja Kuštović i naš svećar Stjepan Damjanović, a od 2012. i Vera Blažević Krezić.

⁴ Samo je Alojz Jembrih u pogovoru objavljenom uz pretisak ćirilčkoga *Novoga testamenta* naveo oko 150 bibliografskih jedinica, što domaćih što stranih autora, u kojima se s nekog filološkog aspekta (bilo jezičnog, književnog ili povijesnog) obrađuju djela protestantske tiskare (Jembrih 2008: 140–152).

će biti izloženi samo neki članci koji donose rezultate proučavanja djela protestantske tiskare. Na početku je rada izneseno da se filologija bavi proučavanjem i kulturoloških i jezičnih aspekata određenih djela. Spomenimo da su gotovo svi istraživači pokušali u obzore svojih proučavanja uvrstiti i jedan i drugi segment, premda su se neki ipak više usmjerili na kulturološka i povijesna proučavanja, a drugi na jezična.

Od onih koji su prednost dali kulturološkim proučavanjima spomenimo Alojza Jembriha. Jembrih je u svoje radove o hrvatskom protestantizmu uključio i jezikoslovnu sastavnicu te je nudio konkretne jezikoslovne analize pojedinačnih protestantskih izdanja (Damjanović 2014: 140). U nizu svojih djela on govori o djelovanju tiskare u Urachu, a ovdje ću samo kratko predstaviti njegova kulturološka istraživanja zabilježena u *Predgovoru uz pretisak glagoljičkoga Novoga testamenta* (1562/1563) (Jembrih 2007). U tom predgovoru Jembrih govori o kontroverzijama vezanima uz tiskaru u Urachu. Jedna je od tih kontroverzija kako tu tiskaru nazvati s obzirom na to da se u literaturi navode različiti nazivi (Hrvatski biblijski zavod, Hrvatska nakladna djelatnost u Urachu itd.) (Jembrih 2007: 8). Jembrih ipak ustanovljava da je riječ samo o tiskari te da bi najbolji naziv bio *Ungnadova tiskara u Urachu*. (2007: 10). Nadalje u ovom tekstu Jembrih detaljno govori pod kojim je uvjetima tiskara nastala, kako su izgledale knjige tamo otisnute, o brizi Primoža Trubara za hrvatski prijevod Biblije, o Stipanu Konzulu kao prvom prevoditelju Novoga testamenta, o suradnicima koji su sudjelovali pri prevođenju i dr. Svi ti Jembrihovi tekstovi važni su jer nam mogu poslužiti kao izvrsna kulturološka podloga za razumijevanje nastanka protestantskih tekstova.

Franjo Fancev u svom tekstu *Jezik hrvatskih protestantskih pisaca 16. vijeka* (1916a, 1916b) uvrstio je u obzor svojih proučavanja gore navedena djela tiskare u Urachu.⁵ U samom uvodu upućuje čitatelja na činjenicu da se o jeziku hrvatskih protestantskih prijevoda počelo raspravljati i prije nego što su ta djela ušla u tisak – još 1559., te donosi izvatke iz raznih korespondencija iz kojih se može iščitati kako je tekla rasprava o jeziku protestantskih knjiga. Fancev zaključuje da je riječ uglavnom o primorskom i istarskom govoru čakavskoga narječja, koji u tragovima ima osobine starijih i današnjih (naravno, *današnjih* iz Fancevljeva vremena) govora tih krajeva (Fancev 1916a: 158). Razlike između ćiriličnog i glagoljičnog izdanja *Novog testamenta* nisu slučajne, ćiriličko izdanje naslanja se na starije crkvene prijevode, a to je posljedica činjenice da su prevoditelji i korektori za uređenje ćiriličkog izdanja dobili izvor koji prije nisu imali. Taj bi

⁵ Veći dio analize temeljen je na *Novom testamentu*, i to usporedbom glagoljskog i ćiriličnog izdanja.

izvor mogla biti tražena Biblija (Fancev 1916a: 158). Nakon uvodnih argumentiranih razmišljanja Fancev donosi analizu navedenih tekstova na svim razinama: ortografskoj, fonološkoj, morfološkoj, leksičkoj, sintaktičkoj. Prije nego što vidimo kako je opisao jezik hrvatskih protestanata na temelju njihovih djela recimo da je te osobine dovodio ponajviše u odnos sa *Zadarskim lekcionarom* s početka 15. st. i *Lekcionarom Bernardina Splićanina*, koji je otisnut 1495. godine. Oba su pisana latinicom, čakavskom književnojezičnom stilizacijom ili čakavskim književnim jezikom. Govoreći o ortografiji, upućuje nas na to da su protestanti još u predgovoru Prvom dijelu *Novog testamenta* prikazali način i uzore kako su uredili slova i ortografiju. Sami kažu da nad ćiriličnim slovima nisu stavljali title jer u čitanju malo koriste i smućuju ljude. Također nisu svugdje stavljali jerove. Nisu ih stavljali ni u glagoljskim tekstovima jer su ih tako uputili dobri i učeni Hrvati, poznavatelji grčkog, latinskog i hebrejskog pisma (Fancev 1916a: 160). Međutim, u samom tekstu ćiriličkog izdanja protestanti navode da poluglas pišu vrlo često na kraju riječi ili pri rastavljanju konsonantskih skupina, vrlo često bez ikakva pravila. U glagoljskom izdanju poluglas je rijedak, ali se ipak upotrebljava. Fancev govori o ortografiji i onih izdanja koja su otisnuta latinicom. Sva izdanja dobro razlikuju *č* i *ć*. Pritom Fancev potanko tumači kako su se ti glasovi u kojem pismu bilježili (1916a: 162).

Akcent je također ušao u obzor Fancevljevih proučavanja. Protestanti akcent ne bilježe u glagoljičnim i ćiriličnim tekstovima, premda ga u prvom dijelu *Novog testamenta* spominju pod nazivom „nadmetica, črčaj ili titul“. Nije on zabilježen ni u prvim latiničnim djelima (*Katekizmu*, *Brambi Augustanskoj*, *Spovidi*, *Crikvenom ordinalicu*, *Beneficium Christi* i u *Prorocima*). Zabilježen je u latinicom otisnutoj *Postili* (otisnutoj u Ratisponi, 1568) – posljednjem djelu hrvatske protestantske književnosti. Fancev upozorava na to da je za analizu akcenta koristio samo drugi dio te *Postile* jer do prvog dijela, koji se čuva u Regensburgu, nije mogao doći. Napominje da do pojave Kašičeve gramatike (1604) nema bilježenja akcenata, te je bilježenje akcenata u *Postili* „prvo pouzdano bilježenje hrvatskog akcenta i to znatnije za povijest hrvatskoga akcenta uopće“ (Fancev 1916a: 162). Pritom koriste tri znaka: ' ' ^, a Fancev primjerima pokazuje u kojim se situacijama oni stavljaaju.

Velik dio teksta govori o glasovima. Samoglasnik jat (*ě*) reflektira se različito te Fancev pokazuje kako se ostvaruje u korijenskim slogovima, kako u nastavcima i završecima. Kad govori o refleksu, drži da ostvaraj jata kao ekavski ili ikavski refleks u protestantskim izdanjima ne odgovara refleksima u živom govoru protestantskih pisaca. Ekavski ostvaraji češći su u glagoljskim i ćiriličnim izdanjima nego u latiničnim (Fancev 1916a: 164). Uspoređujući glagoljska i ćiri-

lična izdanja, zaključuje da u globalu⁶ ikavski oblici prevladavaju i u glagoljskim i u ćiriličkim tekstovima, a ekavski se oblici češće javljaju u glagoljskim, nego u ćiriličkim izdanjima (Fancev 1916a: 165). Činjenicu da u ćiriličkim tekstovima nalazimo više ikavskih oblika Fancev opravdava spoznajom da su korekturu ćiriličnih tekstova napravila dva bosanska svećenika, čiji je govor bio više ikavski nego što je to bio čakavski govor Istrana. Naravno, ne smijemo zanemariti činjenicu da ima i dvojnih oblika, tj. za istu riječ i ekavskih i ikavskih primjera (*gdi/negde, gori/gore, li/lê*). Poluglas se u protestantskim izdanjima reflektira u samoglasnik *a*, kao što se reflektira u čakavskim govorima Hrvatskoga primorja i Istre, a rijetko se reflektira u neki drugi vokal (Fancev 1916a: 177). Kad je riječ o reflektiranju poluglasa u samoglasnik *a* u prijedlozima, u tekstovima primorskih lekcionara dolazi do zamjene kada iduća riječ počinje s dva konsonanta. Fancev ustanovljava da to ne vrijedi za protestantske tekstove, te da na kraju prijedloga vrlo često imamo samoglasnik *a* bez obzira na to počinje li iduća riječ samoglasnikom ili skupom suglasnika (1916a: 178). Unutar teksta Fancev donosi i raspravu o prijedlogu *vb-/v-/u* te ustanovljava da kod protestanata nalazimo sva tri oblika, pri čemu su *v* i *u* odjeci živoga govora te se oni nalaze u izdanjima na sva tri pisma, premda je *v* češći u ćiriličkim izdanjima, koja su bila pod većim utjecajem crkvenih tekstova (Fancev 1916a: 179). Osim zamjene *a*, na manje mjesta nalazimo zamjenu poluglasa vokalom *e*: *semrt* (Fancev 1916a: 181). Poluglas se zamjenjuje i vokalom *i* – samo u glagolu *izbirati*. To je osobina nekih čakavskih govora i Fancev drži da to ne treba smatrati slovenskim utjecajem, već odjekom narodnoga govora (1916a: 182). Poluglas se zamjenjuje i vokalom *o* u dva primjera: *togda, sotvori*, što Fancev smatra utjecajem crkvenoga jezika (1916a: 182). U radu tumači i reflekske ostalih glasova: $\varphi > e$ ili *a* (*žejati, jazik*), pojavu sekundarnog *a* (*pakal*), $\varphi > u$ ili *o* (*lučiti, ločili; začeho*). I ovu zadnju zamjenu ne pripisuje slovenskom utjecaju jer se zamjena φ s *u* nalazi i u primjeru za imperfekt, kojeg nema u slovenskim protestantskim tekstovima (Fancev 1916a: 185), kao što utjecaju slovenskog govora ne pripisuje ni zamjenu vokala *o* s *u* (*nug* umjesto *nog*). Samoglasničko *l* često je, a od njega je češće *u* (Fancev 1916a: 187). Pojavu samoglasničkog *l* u jeziku protestantskih pisaca Fancev ne može sa sigurnošću objasniti. Ipak, drži da ono nije utjecaj narodnog govora, već poznavanja jezika crkvenih knjiga (Fancev 1916a: 188). Samoglasničko *r* u jeziku protestantskih pisaca izgovaralo se bez sekundarnog vokala, pa se tako i pisalo, te su primjeri *s ar* i *er* vrlo rijetki (Fancev 1916a: 192). Pojava sekundarnog samoglasničkog *r* redovita je u glagolu *prinesti* (*prnesošè*), a ono se javlja i

⁶ Pojedini navedeni primjeri odudaraju od tog zaključka.

kod čestice *-re (ter)* (Fancev 1916a: 193). Pojavu sažimanja vokala nalazimo kod posvojnih zamjenica (*moj, tvoj – moga, tvoga* (genitiv), *momu, tvomu* (dativ), ali nema lokativa *mom, tvom*), a i kod drugih vrsta riječi (Fancev 1916a: 194). U sredini riječi često ispada vokal *o* u primjerima *skolê (dokolê – dokli)*, a samoglasnik *e* često ispada na kraju riječi u čestici *-re (nitkore – nitkor)*. Često je otpadanje završnog *i* u enklitičkom obliku povratne zamjenice *si*, koje se s veznikom *ako* *prem* stopio u oblik *akos'prem*, koji je čest kod protestantskih pisaca (Fancev 1916a: 195).

U ovom prvom dijelu navodi Fancev i suglasničke promjene. Primarna grupa *dj* zamijenjena je s *j*,⁷ zatim *tj* s *ć* (*svič'nak*), a sekundarne grupe *dj* i *tj* ostaju nepromijenjene (*milosrdje, cvêtje*) (Fancev 1916a: 198). Grupe *žd* i *št* kod protestantskih pisaca zamijenjene su grupama *žj* i *šć*,⁸ pri čemu u skupini *žj* otpada *j* ako se nađe na kraju riječi i ostaje samo *ž* (*dažja, daž*) (Fancev 1916a: 199). Sekundarne skupine *zdj* i *stj* ostaju nepromijenjene (*grozdje, listje*). Krajnje *l* ostaje u jeziku protestantskih pisaca gotovo nepromijenjeno, samo je u malom broju primjera došlo do zamjene sa samoglasnikom *o* (*poslao, bio, hotio*, ali i *hotil*) (Fancev 1916a: 200). Guturali se mijenjaju u sibilante ispred glasova *ê, i*, no to se ne događa uvijek (*grihi* i *grisi*). Fancev detaljno navodi u kojim oblicima dolazi do te promjene. U komparativu se guturali mijenjaju u palatale (*draži*). Gutural *h* redovito se bilježi, gubi se povremeno u glagolu *hoteti* (Fancev 1916a: 203). Navodi i niz drugih promjena suglasnika i suglasničkih skupina, kao što su mijenjanje glasa *v* u *f*, izostanak epenteze u skupinama *pj, bj, mj* i *vj*, otpadanje suglasnika *v* ispred *l*, čuvanje skupine *čr*, za asimilaciju po zvučnosti utvrđuje da je češća u govoru nego u samim izdanjima, ali provodi se i u tisku. Od metateza *kto – tko, vas – sav* nalazimo oba primjera. Uz to Fancev navodi i druge promjene koje je uočio i sve ih potkrepljuje primjerima.

Drugi dio Fancevljeve rasprave donosi morfološki prikaz, u kojem obrađuje deklinacije, konjugacije, te kratak prikaz leksika i sintakse. Pri analizi donosi usporedbe s paralelnim oblicima u čakavskom, kajkavskom i štokavskom narječju. Kad govori o deklinacijama, ustanovljava da se većina imenica sklanja po *a-* i *o-* osnovama te *i-*osnovama ženskoga roda, a potvrda ima i za imenicu muškoga roda i osnove *ljudi*. Od imenica *u-*osnove imamo samo tragove, a od konsonantskih deklinacija osim imenica *n-*osnove i od osnova na *ũ* (*ũv*) nije se gotovo ništa sačuvalo (Fancev 1916a: 212). Fancev je detaljan u analizi padežnih

⁷ Neobično je da za ovu tvrdnju ne navodi ni jedan jedini primjer. Razlog leži u činjenici da od tog pravila nema iznimaka.

⁸ Ni za ovo ne navodi primjer, samo govori da je u skladu s čakavskim (Fancev 1916a: 199).

oblika te navodi za svaki padež primjere imenica koji se u njima javljaju. Analizira sva tri broja: jedninu, množinu i dvojину. Za jezik hrvatskih protestantskih pisaca utvrđuje da su se donekle sačuvali oblici dvojine za nominativ i akuzativ, rjeđe za dativ i instrumental, a samo je nekoliko primjera u genitivu i lokativu. Time se jezik protestantskih pisaca ne razlikuje mnogo od jezika kojim su pisani primorski lekcionari (Fancev 1916b: 13). Upozorava da dvojina dolazi uvijek kad je riječ o dvije stvari ili pojave, a nikad ne dolazi uz brojeve *tri* i *četiri*. Na temelju primjera (*godišći*, ali i *godišća*) pokazuje kako su se u narodnom govoru stariji oblici zamjenjivali novijima, a onda su zamjenjivani starijim oblicima u ćirilicom izdanju. Već je spomenuto, a ovdje se to još jednom potvrđuje, da su noviji oblici iz glagoljskog izdanja zamijenjeni u ćirilicom izdanju starijim oblicima, i to pod utjecajem starijih crkvenih tekstova, kako bi se njihov jezik približio jeziku crkvenih knjiga, koje nisu bile pisane narodnim govorom. Fancev upotrebu dvojine ne tumači slovenskim utjecajem, već misli da je riječ o utjecaju starijih hrvatskih matica (1916b: 14).

U analizi zamjenica utvrđuje da se zamjenica *az* u tekstovima javlja samo jednom, a pronašao je i jedan primjer iz slovenskog jezika za 1. lice jednine *just* (Fancev 1916b: 16). Navodi oblike zamjenica koji se u tekstovima upotrebljavaju, a za množinu utvrđuje da se češće koriste stariji oblici (Fancev 1916b: 18). Dvojину kod zamjenica pronašao je više u dativu i instrumentalu nego u ostalim padežima, premda je i u ta dva padeža češća množina od dvojine (Fancev 1916b: 19).

Fancev je proučio i upotrebu određenih i neodređenih oblika pridjeva te utvrdio da ne postoji sintaktičko razlikovanje njihove uporabe jer se i jedni i drugi oblici miješaju bez ikakva reda: od tri pridjeva neki su u određenom, a neki u neodređenom obliku, bilo da je riječ o pridjevu kao atributu ili pridjevu kao predikatu (1916b: 19). U analizi deklinacije zamjenica i određenih pridjeva ističe da se uz nastavak za genitiv *-oga (-ega)* javlja i nastavak *-iga (vašiga, tvojiga; potribneiga)*, koji je osobina slovenskoga jezika. Prihvaća činjenicu da bi to mogao biti utjecaj slovenskog, ali ističe i da je moguće da je taj nastavak bio osobina jezika hrvatskih istarskih prevoditelja (Fancev 1916b: 21). Govoreći o lokativu, kaže da je on uobičajen s nastavkom *-om (-em)*, ali da se javljaju i novije osobine. U ovom padežu češće se upotrebljava završetak *-im*, koji se može tumačiti jednakjenjem s instrumentalom jednine. Naime, primjeri s nastavkom *-im* u lokativu nalaze se u kontekstima u kojima se lokativ i instrumental lako mogu mijenjati (*pri bogu otcem svojim*) (Fancev 1916b: 23). Pri tvorbi superlativa navodi da se prefiks *nai-* u nekim slučajevima stavlja samo pred prvi komparativ pridjeva (*nai veće, bolje i draže*), a ponekad se stavlja pred pozitiv (*nai općinska*) (Fancev 1916b: 26). U analizi priloga ističe da je jezik protestantskih pisaca sačuvarao sta-

rinu, ali ima i potvrda za posebnu vrstu priloga na *-(i)ce* (*iznenavice, pešice*) te su takvi primjeri u jeziku hrvatskih protestanata upravo prve potvrde u našem jeziku (Fancev 1916b: 32).

Velik dio teksta posvećen je konjugaciji. Spomenimo samo neka Fancevljeva uočavanja vezana uz glagole. Ustanovio je da u drugom licu jednine prezenta protestanti ne poznaju nastavak *-ši*, koji često dolazi u *Zadarskom lektionaru* (Fancev 1916b: 37). U prvom licu množine upotrebljavaju *-mo*, koji se u našem jeziku redovito javlja još od najstarijih vremena (Fancev 1916b: 38). Zanimljivi oblik prvog lica jednine prezenta javlja se u obliku *nisam* i rijetko *nêsam*, ali i *nis* (tri primjera), koji se ovako okrnjen javlja i inače u jeziku 16. st. (Fancev 1916b: 45). Na više mjesta Fancev govori da dvojni oblici nisu rezultat slovenskog utjecaja, pa istaknimo njegovu rečenicu kojom se on suprotstavlja mišljenju da je riječ o slovenizmima: „Nikako ne vjerujem u utjecaj slovenskoga jezika na porabu dualnih oblika u hrvatskim protestantskim izdanjima...” (Fancev 1916b: 38). I dalje:

„Poraba duala u hrvatskim protestantskim izdanjima ne stoji zbog utjecaja slovenskoga jezika, jer u našim izdanjima nalazimo dualne oblike ne samo u prezentu, već vrlo često i u imperfektu i u aoristu, a kako posljednjih vremena nije imao slovenski jezik protestantskih knjiga, ne mogu naši dualni oblici biti slovenske osobine [...]. Ipak će dual stajati više zbog utjecaja crkvenoga jezika, nego živoga narodnoga govora.“ (1916b: 55)

Posebno poglavlje Fancev je posvetio jezičnom blagu te napominje da su hrvatski reformatori nastojali u svoja izdanja unijeti što više sinonima iz jezičnog blaga kako bi bili što razumljiviji. To su napravili tako da su pojedine, manje poznate riječi u tekstu označavali zvjezdicom i na margini ispisivali sinonimski par. Fancev daje popis tih sinonimskih parova, navodi različite načine bilježenja biblijskih imena, nazive za pojedine narode, države i jezike. Kraj rada donosi njegovo viđenje sintakse. I sam kaže da nije ulazio u detalje jer bi upravo na tom području mogao biti najjači utjecaj starijih i novijih crkvenih vrela (lektionara), slovenskog, latinskog, njemačkog i talijanskog jezika, a utvrditi te utjecaje mogao bi samo kad bi uspoređivao hrvatska protestantska izdanja s protestantskim izdanjima na tim jezicima.⁹ U tom dijelu on govori o kongruenciji, članovima koji su preuzeti prema njemačkom jeziku (*on, ta* kao određeni članovi, *jedan* kao neodređeni član), o upotrebi padeža (odnos genitiva i akuzativa), negaciji i dr. Tim dvama tekstovima Fancev je dao prilično zaokruženu (ali ne i završenu)

⁹ Iz teksta je vidljivo da je to u budućnosti namjeravao proučavati, no to je zadatak koji je ipak ostao kao nasljedstvo budućim istraživačima.

sliku jezika hrvatskih protestantskih izdanja, koja će postati temelj za istraživanja koja će uslijediti.

Proučavateljima jezika protestantskih djela svojim se prinosima pridružio i Stjepan Damjanović. On je rezultate svojih istraživanja objavio u nekoliko članaka okupljenih u knjizi *Novi filološki prinosi* (2014). Riječ je o tekstovima: *Predstandardna razdoblja hrvatskoga jezika*¹⁰, *Jezik glagoljičnih tekstova šesnaestoga stoljeća*¹¹, *Slova ostavljena i pogrišena*¹², *Bilješke o jeziku glagoljičnoga protestantskoga Katekizma iz 1561*¹³. Govoreći o 16. stoljeću, Damjanović – što se protestantizma tiče – ističe važnost Martina Luthera, čiji su postupci 1517. godine uvjetovali vjerski aktivizam koji se nije mogao provoditi bez knjige, što je pak rezultiralo prevođenjem Biblije na narodne jezike. Takvi su prijevodi uvelike utjecali na oblikovanje mnogih standardnih europskih narodnih jezika (Damjanović 2014: 50). Ipak, knjige otisnute u Njemačkoj nisu djelovale na razvitak hrvatskoga književnog jezika. Međutim, te knjige u svojim predgovorima sadrže podatke o namjeri njihovih priređivača. U njihovim predgovorima spominje se naš jezik kao *slovenski* ili *hrvatski*, pri čemu, upozorava Damjanović, termini *slovenski* i *slovinski* izravno upućuju na hrvatsku ćirilometodsku tradiciju, te su ta dva spomenuta termina (*slovenski* i *slovinski*) rezultat različite realizacije jata (*slověньскъ*) (Damjanović 2014: 50). Protestanti su htjeli isti onakav jezik kakav su htjeli i glagoljaši – pretežito čakavsko-staroslavenski, ali su smanjili broj staroslavenskih elemenata, pri čemu ih ipak nisu sveli na simboliku. Kao i Fancev, Damjanović provodi glasovnu i druge analize, te uspoređuje, za razliku od Fanceva, rezultate tih analiza s većim brojem tekstova iz 16. st.: biblijskim, liturgijskim, beletrističkim i pravnim. Time uspostavlja jasniju sliku stanja jezika u tom vremenu, koje je vrlo šaroliko s obzirom na pojedine jezične elemente. Na kraju

¹⁰ Tekst je prvi put objavljen u zborniku *Povijest hrvatskoga jezika / Književnost i kultura devedesetih: Zbornik radova 40. seminara Zagrebačke slavističke škole*, ur. Krešimir Mićanović, Zagrebačka slavistička škola, Zagreb, 2012., str. 11–22.

¹¹ Tekst je prvi put objavljen u knjizi *Povijest hrvatskoga jezika od srednjega vijeka do XXI. stoljeća, 2. knjiga: 16. stoljeće* (glavni urednik Ante Bićanić, urednici Radoslav Katičić i Josip Lisac), Croatica, Zagreb, 2011., str. 275–322.

¹² Tekst je prvi put objavljen u zborniku *Knjige poštujući, knjigama poštovan* o 70. rođendanu Josipa Bratulića, ur. Davor Dukić i Mateo Žagar, Matica hrvatska, Zagreb, 2010., str. 267–282.

¹³ Tekst je prvi put objavljen u zborniku *Između dviju domovina*, o sedamdesetoj godišnjici života i četrdeset petoj godišnjici znanstvenoga rada Milorada Nikčevića, ur. Milica Lukić i Jakov Sabljčić, Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera – Crnogorsko kulturno društvo „Montenegro-Montenegrina“ – Hrvatsko-crnogorsko društvo prijateljstva Croatica-Montenegrina – Institut za crnogorski jezik i književnost, Osijek – Podgorica, 2011., str. 517–530.

analiza Damjanović zaključuje da je samo mali dio građe 16. st. proučen, što nam onemogućava da se o glagoljičnim tekstovima tog vremena ponudi uvjerljiva sinteza, te su tvrdnje o jezičnim pojedinostima nedovoljno sigurne (2014: 95).

Tekst *Slova ostavljena i pogrišena* (Damjanović 2014: 112–129) rezultat je svojevrsnog otkrića našeg slavljenika. Riječ je o arku¹⁴ na koji ga je upozorio mađarski književni povjesničar i prevoditelj István Lőkös, a koji sadrži korekture pogrešaka koje su uočili priređivači glagoljičnoga izdanja *Prvoga dela Novoga testamenta* (Urach, 1562), dok je drugi dio izišao nešto kasnije (Urach, 1563). Prvi dio objavljen je u 2000 primjeraka, a drugi dio u upola manjem broju (Damjanović 2014: 112). Arak do tog Damjanovićeva objavljivanja nije bio poznat istraživačima hrvatskog protestantizma. Tekst koji je proučio zanimljiv je iz više razloga: dijelom da se upozori na „tipfelere“, ali češće se iz njega može uočiti da tekst nudi promjene jezičnoga rješenja iz *Prvoga dela Novoga testamenta*. Na taj način „naš korekturni glagoljični arak može biti od koristi kada se raspravlja o jezičnim koncepcijama hrvatskih protestanata i njihovim dvojbama u oblikovanju onodobnog biblijskoga stila“ (Damjanović 2014: 113). U prvu skupinu ulaze pogreške koje su rezultat sličnosti glagoljskih slova (*v* i *t*, *i* i *o*), dok su ostale promjene koje je trebalo unijeti zapravo nova grafijska ili jezična rješenja. To se odnosi na nekoliko segmenata: 1. različita bilježenja osobnih imena (*Matia – Matei*), 2. problemi na razini glasova (npr. držali su da je u tekstu previše ikavizama koje treba zamijeniti ekavskim ili neutralnim jatom: *brime/brême, vitar/vetar*), 3. nebilježenje popratnog samoglasnika uz slogotvorno *r* (*veržet se/vržet se*), pri čemu nije sigurno žele li se uskladiti s izgovorom ili s glagoljičnim predlošcima, 4. problemi na razini oblika (npr. promjena aorista u pluskvamperfekt i dr.), 5. brojne promjene na leksičkoj razini (*poidošē/otidošē*). Razlozi za promjene na leksičkoj razini leže u želji da se crkvenoslavenska riječ zamijeni hrvatskom, čime se jezik starih glagoljičnih knjiga osvježava i postaje razumljiviji. U svom *Zaključku* Damjanović navodi i za što je ovaj kasnije otisnuti arak koristan: „On svjedoči o teškoćama s kojima su se susretali hrvatski protestanti u oblikovanju svojih knjiga...“ (2014: 128). Damjanović se slaže s tvrdnjom da su se hrvatski protestanti htjeli udaljiti od tradiranoga jezika liturgijskih hrvatskoglagojskih knjiga, a to su učinili unošenjem elemenata govornoga jezika u biblijski stil književnoga jezika. No bez obzira na ta nastojanja, hrvatski protestanti još su u velikoj mjeri vezani uz hrvatsku biblijsku i liturgijsku tradiciju. Upravo se iz ovih

¹⁴ Primjerak se čuvao pod signaturom La 87 *Sequentiarium constantinensi proximum* u mađarskom gradu Sopronu, u ustanovi Soproni evangelikus konvent. U novije vrijeme Alojz Jembrih ustanovio je da ga tamo nema. (Damjanović 2014: 112)

Ispravaka vide problemi s kojima su se protestanti susretali prilikom uređivanja svojih tekstova.

O dvojama hrvatskih protestanata Stjepan Damjanović govori i u tekstu *Kakav je jezik za knjige prikladan* (2014: 130–139), a kao osnova proučavanja poslužio mu je predgovor glagoljičnog i ćiriličnog izdanja *Novoga testamenta*. Analizirajući ta dva predgovora, pokušava utvrditi kakve su grafijske i jezične razlike te čime su one uvjetovane. Izbor analiziranog predgovora opravdan je činjenicom da za predgovor protestanti nisu imali predloške u knjigama te upravo iz takvih tekstova možemo zaključiti ponešto o njihovim koncepcijama i dvojba-ma. Kao što je Fancev u svojim analizama napravio analizu glasova, to isto radi i Damjanović, ali njegovi su rezultati, kad je riječ o realizaciji jata, drugačiji od Fancevljevih. Damjanović je ustanovio da su „rješenja u glagoljičnom predgo-voru puno više u skladu sa stanjem u crkvenim knjigama, a rješenja u ćiriličnom predgovoru puno više u skladu sa stanjem u čakavskim govorima.“ (2014: 133). No odmah dodaje da Fancev svoju analizu nije radio na predgovoru već na bi-blijskim tekstovima, u čemu vjerojatno i leži razlog tako različitih zaključaka. U svoju analizu Damjanović je uključio bilježenje jerova, suglasničkih skupina i dr. Konstatira da se u čakavskom tekstu javlja blago štokavsko naslojavanje, npr. upotreba prijedloga *u* umjesto čakavskog *v* u glagoljskom tekstu, dok je u ćiriličkom to uvijek prijedlog *v*. Na temelju analiza Damjanović zaključuje da su prireditelji *Novoga testamenta* vodili žive rasprave o jezičnom uređenju teksto-va, te da su u vremenu između glagoljičnog i ćiriličnog izdanja promijenili neke stavove, pod utjecajem kritika glagoljičnog izdanja, za koje se tvrdilo da se u je-zičnom pogledu previše udaljilo od hrvatskoglagoljskih svetopisamskih tekstova (2014: 137–138). Svoj prilog Damjanović zaključuje činjenicom da protestantska izdanja nisu uvelike utjecala na oblikovanje hrvatskog jezičnog standarda. No vrijednost protestantskih tekstova nije zanemariva zbog spoznaje da do prote- stanata u hrvatskoj tradiciji imamo vrlo malo djela u kojima se izravno govori o jezičnom uređivanju tekstova. U tom su smislu protestanti bili jedni od rijetkih koji su o jezičnom uređivanju knjiga progovorili.¹⁵

Na tragu je te analize predgovora *Novoga testamenta* i tekst *Bilješke o jeziku glagoljičnoga protestantskog Katekizma iz 1561*. (Damjanović 2014: 140–159). Damjanović analizira popratni samoglasnik uz slogotvorno *r* te dolazi do zaključ-ka koji je različit od Fancevljeve tvrdnje da su primjeri s popratnim samoglasni-

¹⁵ Prije njih napravio je to Šimun Kožičić Benja u tiskanim izdanjima svojih tekstova: *Oficii rimski, Misal hruacki, Knjižice od žitiê rimskih arhierêov i cesarov*. Više o tome vidi u: Tomašić 2000.

kom rijetki. U analizu je uključio realizaciju jata i zaključuje da je temelj tekstu u *Katekizmu* čakavski ikavsko-ekavski idiom, te da čakavske jezične osobine posve prevladavaju u cijelom tekstu.

Nakon istraživanja protestantskih tekstova prof. Stjepana Damjanovića treba spomenuti istraživanja Gordane Čupković: *Jezik odlomka reformacijskoga glagoljskoga Katekizma iz 1561. i glagoljaška književna tradicija* (2010a) i *Književnojezična koncepcija glagoljskoga i ćirilskoga Novoga Testamenta iz 1562./1563. (Prilog proučavanju razlika)* (2010b). U prvom navedenom radu ona uspoređuje tekst „Simbol i spoznanje vere“ po svetom Atanasiju s tekstem koji je u hrvatskoglagoljskim brevijarima poznat kao „Pësan svete Troice“, a za ovu je priliku analizirala tu pjesmu iz *Kosinjskog brevijara* (1491). Kao i prethodni proučavatelji, analizirala je tekst na razini grafije, fonologije, morfologije, sintakse i semantike. Tom je usporednom analizom pokazala da reformatori s jedne strane napuštaju crkvenoslavensku knjiškost, dok s druge nastoje izgraditi naddijalekatski koiné, koji se očituje u miješanju jezičnih sustava (Čupković 2010a: 209). Pritom se preuzimaju elementi iz različitih dijalekata čakavskoga, iz štokavskog te kajkavskog. Sve to

svjedoči o pripadnosti proučavanog teksta hibridnome književnojezičnom tipu; varijanti književnoga jezika 16. st. u kojoj su, uz niski leksički izbor iz govornoga stanja i upletanje pojedinih drugih govornih osobitosti kao odraz nesklonosti „jezičnoj elitnosti“, očiti i odrazi pismenosti koji su s jedne strane rezultat „interdijalekatnosti“¹⁶, a s druge rezultat komunikacije s glagoljaškom književnom tradicijom. (Čupković 2010: 223).

U drugom ovdje spomenutom radu *Književnojezična koncepcija glagoljskoga i ćirilskoga Novoga testamenta iz 1562./1563. (Prilog proučavanju razlika)* (Čupković 2010b) autorica analizira razlike između glagoljične i ćirilične knjige *Novog testamenta* na temelju odabranih tekstova evanđelja u svjetlu književnojezične koncepcije hrvatskih reformatora. Tekstove uspoređuje s *Lekcionarom Bernardina Splitsanina* (1495)¹⁷ kao jednim od mogućih predložaka i s *Prvotiskom misala* (1483) kao predstavnikom hrvatskocrkvenoslavenske tradicije starih brevijara i misala. U svojoj analizi ona proučava odnosno-upitne zamjenice *tko, što, koji* te izražavanje posvojnosti u trećem licu. Ustanovljava da se i u ćiriličkom i u glagoljičkom tekstu javljaju čakavizmi, štokavizmi i crkvenoslavizmi, samo

¹⁶ Interdijalekatnost i nesklonost jezičnoj elitnosti („težnja da pisanom jeziku osnovicom posluži nizak, dijalektu primjeren jezični (u prvom redu: leksički) izbor“ konstante su „našega hibrida“ (Vončina 1988: 193).

¹⁷ To je analizirao i Franjo Fancev (1916a, 1916b).

u različitim kombinacijama. Iz primjera koje je podastrla zaključuje da se glagoljski tekst uređuje prema književnomu štokavskočakavskom jeziku, a ćirilicni da pokazuje i naglašenije oslanjanje na crkvenoslavenskohrvatsku tradiciju“ (Čupković 2010b: 9). Fonološki, analizira refleks jata i ustanovljava da blago prevladavaju ikavski refleksi, ali postoje i različite kombinacije (*mreže/mriže, tilo/têlo*) (Čupković 2010b: 9). Na temelju leksičke analize zaključuje da tekst glagoljskog *Novog testameta* zastupa koncepciju književnoga jezika koji je blizak općemu razgovornom stilu i s tim u vezi očituje se tendencija za sužavanjem i specificiranjem značenja. Za razliku od toga ćirilicni *Novi testament* pokazuje tendenciju održavanja visoka stila knjiškim leksemima širega značenjskog polja, te se pokazuje afirmativan stav prema crkvenoslavenskoj sastavnici glagoljaške tradicije (Čupković 2010b: 19). U zadnjem dijelu rada autorica analizira semantičko-sintaktičke inačice (atribuciju i modalnost). Njeni zaključci na temelju svih provedenih analiza potvrđuju ranije iznesenu tvrdnju da

glagoljskim i ćirilskim *Prvim delom Novoga testameta* hrvatski reformatori razvijaju svoju glagoljašku tradiciju, pa se glagoljična knjiga dijelom navezuje na hrvatski čakavski književni jezik (zastupljen i u Leksionaru-Bernardina Splićanina) te uz to kao inovaciju inkorporira znatne elemente štokavskoga. Ćirilicna je knjiga naglašeniji *hommage* crkvenoslavenskoj sastavnici glagoljaške tradicije pa ona u pojedinim grafijskim i gramatičkim rješenjima, pojedinim frazama, leksemima i sintagmama nasljeduje „stari misali i brvijari“ (koja su rješenja sporadično zastupljena i u glagoljičnoj knjizi), iako je u cjelini također riječ o čakavskome književnome jeziku, koji uz znatne elemente hrvatskocrkvenoslavenske knjiškosti inkorporira i elemente štokavskoga. (Čupković 2010b: 29)

Dodaje da zasigurno ima i kajkavskih elemenata, premda ih nema u proučanim odlomcima.

Nekoliko ovdje predstavljenih analiza pokazuje kako su do danas izgledala istraživanja protestantskih tekstova iz 16. st. Damjanovićevi prilozi pružaju nam uvid u to kako izgledaju njegova filološka istraživanja. Ustvrditi da su ona uvijek besprijekorna nije samo puka fraza nego potvrđena činjenica. Svaki zaključak Damjanović donosi na temelju analize, prebrojavanja utvrđenih činjenica, dovođenja tih činjenica u odnose s drugim istovrsnim analizama, i vlastitim i tuđim. Na blag način, bez teških riječi i uz argumente uvijek potkrijepljene primjerima Damjanović se, ako je to potrebno, suprotstavlja svojim prethodnicima, ne osporavajući pritom one kvalitete koje im s pravom pripadaju. U toj pronicljivosti, analitičnosti, detaljnosti i sposobnosti da uvaži rezultate ranijih istraživanja leži Damjanovićeve veličina kao filologa i znanstvenika.

A o tome kako se profesor Stjepan Damjanović potvrdio i dalje se potvrđuje kao „člověkoljubec“, bit će riječi u nekom drugom i drugačijem tekstu.

Literatura

- Bučar, Franjo i Franjo Fancev. 1938. Bibliografija hrvatske protestantske književnosti za reformacije. „Starine JAZU“, 39: 49–129.
- Čupković, Gordana. 2010a. Jezik odlomka reformacijskoga glagoljskoga Katekizma iz 1561. i glagoljaška književna tradicija. „Čakavska rič“, 37: 209–226.
- Čupković, Gordana. 2010b. Književnojezična koncepcija glagoljskoga i ćirilskoga Novoga testameta iz 1562./1563. (Prilog proučavanju razlika). „Filologija“, 55: 1–36.
- Damjanović, Stjepan. 2010. Slova ostavljena i pogrišena. Knjige poštujući, knjigami poštovan (o 70. rođendanu Josipa Bratulića). Ur. Davor Dukić i Mateo Žagar. Zagreb. Matica hrvatska: 267- 282.
- Damjanović, Stjepan. 2011a. Bilješke o jeziku glagoljičnoga protestantskoga Katekizma iz 1561. *Između dviju domovina (o sedamdesetoj godišnjici života i četrdeset petoj godišnjici znanstvenoga rada Milorada Nikčevića)*. Ur. Milica Lukić i Jakov Sabljic. Osijek – Podgorica. Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera – Crnogorsko kulturno društvo „Montenegro-Montenegrina“ – Hrvatsko-crnogorsko društvo prijateljstva Croatica-Montenegrina – Institut za crnogorski jezik i književnost: 517–530.
- Damjanović, Stjepan. 2011b. Jezik glagoljičnih tekstova šesnaestoga stoljeća. *Povijest hrvatskoga jezika od srednjega vijeka do XXI. stoljeća, 2. knjiga: 16. stoljeće*. Gl. ur. Ante Bičanić. Zagreb: Croatica: 275–322.
- Damjanović, Stjepan. 2012. Predstandardna razdoblja hrvatskoga jezika. *Povijest hrvatskoga jezika / Književnost i kultura devedesetih*. Ur. Krešimir Mićanović. Zagreb. Zagrebačka slavistička škola: 11–22.
- Damjanović, Stjepan. 2014. *Novi filološki prinosi*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Fancev, Franjo. 1916a. Jezik hrvatskih protestantskih pisaca 16. vijeka: Prilog historičkoj gramatici jezika hrvatskoga ili srpskoga. „Rad JAZU“, 212: 147–225.
- Fancev, Franjo. 1916b. Jezik hrvatskih protestantskih pisaca 16. vijeka: Prilog historičkoj gramatici jezika hrvatskoga ili srpskoga. „Rad JAZU“, 214: 1–112.
- Jembrih, Alojz. 2007. Pogovor uz pretisak glagoljičkoga *Novoga testameta* (1562./1563.). *Novi testament 1562./1563.* (pretisak). Gl. ur. Alojz Jembrih. Zagreb: Teološki fakultet „Matija Vlačić Ilirik“: 5–82.
- Jembrih, Alojz. 2008. Pogovor uz pretisak ćirilčkoga *Novoga testameta* (1563.). *Novi testament 1563.* (pretisak). Gl. ur. Alojz Jembrih. Zagreb: Teološki fakultet „Matija Vlačić Ilirik“.

- Kašić, Bartol. 1604. *Institutionum linguae illyricae libri duo*. Rim.
- Katičić, Radoslav. 2011. Hrvatski jezik na pragu novovjekovlja. *Povijest hrvatskoga jezika od srednjega vijeka do XXI. stoljeća, 2. knjiga: 16. stoljeće*. Ur. Ante Bičanić. Zagreb. Croatica: 9–49.
- Tomašić, Tanja. 2000: *Jezik Šimuna Kožičića Benje prema njegovim jezikoslovnim koncepcijama u djelu „Knjižice od žitiê rimskih arhierêov i cesarov”*. Magistarski rad u strojopisu. Zagreb: Filozofski fakultet sveučilišta u Zagrebu.
- Vončina, Josip. 1988. *Jezična baština*. Split: Književni krug.

Summary

THE PHILOLOGICAL STUDIES OF CROATIAN PROTESTANT TEXTS

The article presents the philological research of Croatian Protestant texts done by Franjo Fancev, Alojz Jembrih, Gordana Čupković and Stjepan Damjanović in the 20th and the 21st centuries. The subject of their analysis was primarily the Glagolitic and the Cyrillic New Testament (1562/1563, 1564), but also some other Protestant texts. The results offer insight into the Croatian language envisaged by Croatian Protestant authors in the 16th century.

Key words: Protestants, Glagolitic script, Cyrillic script, Latin script, philology

Članak preuzet iz zbornika radova *STUMAČENO PRAVO I RAZUMNO, Studije o jeziku knjiga hrvatskih protestanata 16. stoljeća*, Tanja Kuštović i Mateo Žagar (ur.), Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada i Adventističko teološko visoko učilište, str. 15-29.